

LEYLİ SƏMƏDOVA*

TÜRKMƏNİSTAN MƏDƏNİYYƏTİ, İNCƏSƏNƏTİ
VƏ XALÇAÇILIQ SƏNƏTİNİN TARİXİ

Köçəri həyat tərzini sürən türkmən xalqının bir çox adət-ənənələri bu günə qədər gəlib çatmışdır. Türkmən xalqının milli dəyərləri, dili, ədəbiyyatı, tarixi, folkloru, dini inancları onun həyat tərzində də əks olunmuşdur. Belə ki, Orta Asiya mədəniyyətinin ən özünəməxsus nümunələrini yaradanlardan biri türkmənlərdir. Türkmən xalça sənəti Mərkəzi Asiyanın ənənəvi sənət növlərindən biridir. Əllə toxunan bu xalçaların mürəkkəb və məzmunlu motivləri Yomut, Ersari, Sarik, Salor və Təkkə kimi türkmən tayfalarının həyatından götürülüb. Bu gün Türkmənistan mədəniyyətində xalçaçılıq ənənələri qorunub saxlanılır və nəsildən-nəslə ötürülür.

Açar sözlər: Türkmənistan, adət-ənənə, incəsənət, xalçaçılıq

Giriş

Bildiyimiz kimi, Türkmənistan qədim zamanlardan Oğuz türklərinin vətənidir. XIII əsrdə Səlcuq dövlətinin tərkibində Türk Oğuz boyundan olan türkmənlərin tərkibində yaşamışlar. XVI əsrdə isə özbəklərlə birlikdə Xivə və Buxara xanlıqlarının tabeliyində yaşamışlar. Bu ölkə Mərkəzi Asiyanın cənub-qərb hissəsində yerləşir və həmsərhəd olduğu dövlətlər şimal-qərbdə Qazaxıstan, şimal və şərqdə Özbəkistan, cənub-şərqdə Əfqanıstan, cənub və cənub qərbdə İran respublikasıdır. Həmçinin Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan və İranla isə ölkəni Xəzər dənizi birləşdirir. Türkmənistan subtropik iqlimə malikdir və ölkənin ümumi sahəsi 488,1 min kvadratkilometrdir. Yeraltı suları, münbit torpağı, tuqay meşələri, zəngin bitki örtüyü yaşıl çöllərə xüsusi gözəllik verir.

Əsas təhlil

Türkmənistan minilliklər boyu yaradılmış zəngin mədəni irsə malikdir. Xüsusilə eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində mövcud olmuş qədim Parfiya dövlətinin paytaxtı Nisədə (Aşqabaddan 18 km aralıda) uzun illər davam edən qazıntılar buna sübutdur. Bizim eramızın 1-ci minilliyi Burada şəhər bloklarının, məbədlərin və sarayların qalıqları qorunub saxlanılmışdır. Nisənin qazıntıları zamanı fil sümüyündən hazırlanmış nəfis ritonlar (buynuz formalı stəkanlar), gil və daşdan heykəllər, sikkələr, gil lövhələrdəki arxiv qeydləri aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar qlobal bir əhəmiyyətə malikdir.

Türkmənistanın mədəniyyəti heyratəmiz və orijinaldır, qədim iranlıların, türk tayfalarının, Buxaranın oturaq əhalisinin və Xəzər sahili sakinlərinin təsirini hiss etmək olar. Türkmənlərin mədəni xüsusiyyətlərini sözlə təsvir etmək çətindir. Türkmənlərin mədəniyyəti qonşu müsəlman Orta Asiya dövlətlərinin mədəni ənənələrindən bir qədər fərqlidir. Fakt budur ki, türkmənlərin əcdadları köçəri tayfalar, müasir Tacikistan və Özbəkistan torpaqlarında isə oturaq əkinçi tayfaları yaşayırdı. Bu xüsusiyyət türkmənlərin həyatının mədəni inkişafı kimi bir tərəfində də özünü göstərirdi. Türkmənistan xalqlarının əsas mədəni mərhələləri türk oğuzlarının adət-ənənələri ilə bağlıdır.

İnqilabdan əvvəlki Türkmənistanın bədii mədəniyyəti əşya sənətinə çevrilmişdi. Bədii sənəti yüksək olan xalçalar, tikmələr, oymaçılıq - köçəri türkmən tayfalarının qəbilə sistemi altında mövcud olmuş sənət növləridir. Türkmənlərin köçəri həyat tərzini minilliklərə gedib çıxır, o zaman İslamın ilk əsrlərində Orta Asiya və İranda oğuzlar adı ilə peyda olurlar. Müxtəlif adlar altında və müxtəlif yerlərdə türk xalqlarının bir qolu olan türkmən tayfaları Qərbi Asiyada ardıcıl olaraq mövcud olmuş bir sıra feodal cəmiyyətlərinin bir hissəsi olmuşlar.

Minilliklər boyu yaradılmış zəngin mədəni irsə sahib olan türkmən xalqının əsas mədəni xüsusiyyətləri Oğuz türklərinin adət-ənənələrini yaşatmasıdır. Oğuz adətləri türkmənlərin ədəbiyyatında, musiqisində, folklorunda, eləcə də mətbəx mədəniyyətində öz əksini tapıb. Türkmən musiqisi və musiqi alətlərinin də özünəməxsusluğu var. “Dutar” türkmən xalq musiqisinin ən geniş yayılmış alətlərindən biridir. Bu alət muğamlardan, saltıqlardan tutmuş kirkilər və novai kimi müxtəlif musiqi janrlarının ifasında istifadə olunur. Qədim “kuştəpdi” ən məşhur türkmən rəqslərindəndir.

Türkmən rəqsləri, bir qayda olaraq, milli alətlərin müşayiəti ilə ifa olunur.

Türkmən təsviri sənətinin mənşəyi qədim dövrlərə gedib çıxır. Hazırda incəsənətin digər növləri ilə yanaşı, təsviri sənət də böyük tərəqqi yolu keçmiş və türkmən xalqının mənəvi dünyagörüşünün mənbəyidir. Məryəm Vilayət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin “Türkmənistan təsviri sənəti” sərgisi geniş şəkildə təqdim olunur. Xalqın mədəni irsini əks etdirən rəngkarlıq, qrafika, miniatür, keramika və heykəltəraşlıq sənətinin müxtəlif növləri. Rəssamlar öz əsərlərində türkmən xalqının milli xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini, Qədim Mərv tarixini əks etdirirlər.

Milli koloritdə işlənmiş, türkmən təbiətinin gözəlliyini üzə çıxaran tablolar həm də lirik mövzuya toxunur. Bu möhtəşəm əsərlər gənc nəslə bələdçi, təhsildə isə şəərəfli keçmişin müqəddəs mənbəyidir. Təsviri sənət sərgisində əsas yeri tarixi janrda olan əsərlər tutur. Tarixi dövrləri, xalqın qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən rəsmlər, eləcə də tarixi şəxsiyyətlərin portretləri böyük maraq doğurur.

Belə əsərlər arasında Türkmənistanın xalq rəssamları Ata Akyevin “Mərv əfsanəsi”, “Gülcəmal xan”, Annadurdi Muradəliyevin “Mənim kəndim” əsərləri, rəssam Annageldi Meretgəldiyevin “Mərv döyüşü” tablosu var. Muzeyin sərgisində Türkmənistanın əməkdar xadimləri Kosekmurad Nurmuradov, C.Xummetov, rəssamlar Allahverdi Amangeldiyev, Kamil Mirqasimovun əsərləri xüsusi yer tutur [2, s.145]. Xalq ayinləri və bayramları, çoxəsrlik xalq adət-ənənələri elementləri olan bu əsərlər bütün ziyarətçiləri qədim dövrlərə aparır.

Məşhur tarixi hekayəyə görə, 20-ci əsrin 60-cı illərində Nikita Xruşşov II Yelizavetaya Axal-Teke atı hədiyyə edib. İngiltərə məhkəməsinin baş kürəkəni atın qızıl boya ilə boyandığına qərar verdi və o, yuyulmasını əmr etdi. Aygır vanna qəbul etdikdən sonra yeni güclə parlamğa başlayanda onun təəccübünü təsəvvür edin.

Türkmənistan mədəniyyətində zərgərlik, xüsusilə milli üslubda hazırlanan zinət əşyaları böyük önəm daşıyır. Zərgərlik məmulatlarının çoxu gümüşdən, qiymətli və yarıqiymətli daşlardan hazırlanır. Türkmən xalqı bu günə qədər daşların sehri gücünə inandıqları üçün onlarla sırğa, kulon və bilərziklər taxırlar. Qədim dövrlərdə isə zinət əşyalarını təkcə qadınlar deyil, kişilər də taxırdılar. Türkmənlər məşhur Axaltəkə atlarını da gümüş və qiymətli daşlardan hazırlanmış əşyalarla bəzəyirlər. Axal-Təkə atları öz əzəməti və nəcib gözəlliyi ilə heyran edir. Siz Aşqabaddakı tövlələrə baş çəkərək atlar ilə tanış ola, sürmə dərsləri ala və bu dəbdəbəli heyvanlarla sadəcə ünsiyyətdən həzz ala bilərsiniz.

Müasir Türkmənistan ərazisində, qumlarda, quru çay yataqlarında köhnə, tərk edilmiş suvarma, oazislərdə feodal-despotik cəmiyyətlərin orta əsr mədəniyyəti öz izlərini qoydu. Türkmən tayfalarının tarixi keçmişi ilə bağlı deyil və ya çox dolayı yolla bağlıdır; yalnız türkmənlərin əcdadları bu dövlətlərin bir hissəsi olduğu və əksər hissəsi köçəri olaraq qaldığı üçün bağlıdır. Mərv xarabalıqları, qədim Anau yaşayış məntəqəsi (Aşqabad yaxınlığında), cənub, dağlıq Türkmənistan silsilələri boyunca və Atrek çayı boyunca yerləşən xarabalıqlar köhnə Səlcuqlu və Teymuri məscidlərinin və məqbərələrinin, karvansarayların və mədrələrin portallarını və günbəzlərini ucaldır [3].

Köçəri həyat tərzini ölkə mədəniyyətinin bir çox incəliklərini müəyyənləşdirir. Hətta Türkmənistanın gerbində at - dünyaca məşhur Axal-Teke atı təsvir edilmişdir. Axal-Təkə dünyanın ən təmiz və ən qədim at cinslərindən biri hesab olunur. Köçəri insanlar özlərini atsız təsəvvür edə bilmirdilər, at həyatın əsası sayılırdı. Türkmənlər ikinci əsrdə ki, şəhər və kəndlərdə yaşayırlar, lakin ataya hörmət onların qanındadır.

Türkmənistanın mədəniyyəti atlarla o qədər sıx bağlıdır ki, aprelin hər son bazar günü ölkədə Türkmən Atı Günü qeyd olunur. Bu gün yarmarkalar, sərgilər, atlar üçün gözəllik müsabiqələri və əlbəttə ki, at yarışları keçirilir. Axal-Teke atları cizgi heykəlciklərinə bənzəyir - onlar zərif, nazik ayaqlı və zərifdirlər. Çox nazik dərsləri və gümüşü və ya qızılı rəngli parlaq xəzləri var.

Türkmənistanın köçəri həyatının və onunla birlikdə türkmən mədəniyyətinin dayandığı ikinci sütun xalçadır. Qədim dövrlərdə istilik, mebel və çarpayı idi. Bu gün Türkmənistan mədəniyyəti xalçaçılıq ənənələrini diqqətlə qoruyub saxlayır və nəsil-dən-nəslə ötürür.

Türkmən xalçasının üstünlük təşkil edən rəngi qırmızı, əsas elementi gəldir - tayfanı və xalçanın toxunduğu yeri simvolizə edən möhür. Çox vaxt türkmən xalçaları qəbilə mənsubiyyəti ilə seçilir, yəni türkmən soylarının hər birinin özünəməxsus gel xüsusiyyətləri vardır.

Türkmənistanda Xalça Nazirliyi fəaliyyət göstərir - türkmən əl istehsalı xalçalarının xaricə

ixracı, eləcə də türkmən xalçaçılığı nümunələrinin tez-tez sərgiləndiyi dünya üzrə qalereya və muzeylərlə əməkdaşlıq edən dövlət qurumu. Aşqabaddakı xalça muzeyində 200-dən çox xalça nümunəsinə baxa bilərsiniz [4]. Burada Ginnesin Rekordlar Kitabına düşən xalça saxlanılır, sahəsi 301 m²-dir. May ayının son bazar günü ölkədə Xalça günü qeyd olunur.

Türkmən xalçaçılıq sənəti ən azı altı min il əvvəl yaranmışdır. Türkmənlərin xalçaçılıq ənənələrinin qədimliyini çoxsaylı arxeoloji tapıntılar, eləcə də əvvəllər müasir Türkmənistan ərazisində yerləşən Parfiyadan gələn qeyri-adi gözəl xalçalardan bəhs edən yazılı mənbələr təsdiq edir. Türkmən xalçaları orijinaldır və nə texnikasına, nə ornamentinə, nə də rəng sxeminə görə başqa xalqların xalçalarına bənzəmir.

Türkmən xalçasının rəng sxemində fonda olan tünd qırmızı rəng üstünlük təşkil edir. Ornament üçün isə mavi, yaşıl, qara rəngli tünd çalarlardan, həmçinin narıncı və tünd qırmızı rəngli ornamentlərdən istifadə olunur. Qara rəng türkmən xalçasının dizaynının tərkib hissəsidir və su elementini simvolizə edir və su yer üzünü çərçivəyə saldığı kimi, qara rəngin ornamental elementləri də xalçanın bütün digər ornamentlərini çərçivəyə salır, bir ornament elementini digərindən ayırır.

Nəticə

İnqilabdan əvvəlki köçəri Türkmənistanın sənəti həmişə müəyyən əməli funksiyanı yerinə yetirən əşyanın sənətidir (xalça, parça, papaq və s.). Türkmən tayfalarının dekorativ sənəti öz üslubuna və bədii prinsiplərinə görə feodal sənətinin dekorativ sənətindən fərqlidir. Köçəri cəmiyyətdə əşyanın bəzədilməsinin o qədər də geniş sosial funksiyaları yoxdur, çünki o, vaqona, ailəyə, qəbilə xidmət edir. Köçərilərin dekorativ sənəti öz sadəliyi, naxış və ornamental məzmunun müqayisəli yoxsulluğu, daha məhdud rəng çeşidi ilə seçilir. Xalçada gerçəkliyin bədii təfsiri çox unikaldir. Ornamental fiqurlar, onları ayrıca nəzərdən keçirsək, süjet elementlərini ehtiva etmir, reallığın real formalarına hətta ən uzaq yaxınlaşma mənasında şəkilli deyillər, lakin onlar mücərrəd-şərti, sadələşdirilmiş həndəsi sxemi təmin edirlər ki, bu da çox vaxt gizlədir. Hadisənin real görüntüsü, obrazlı və ya xətti proyeksiyası. Gerçəkliyin çatdırılmasının ornamental forması türkmən xalçaçısının çox bədii dünyagörüşünün təbiətindən irəli gəlir. Bu ornamental forma onun həyatının ictimai-istehsal mühitinin bədii ifadəsinin yeganə formasıdır. Real aləmin ornamental ifadə forması köçəri cəmiyyətlərin qəbilə sistemi üçün xarakterikdir. Qırğızlar, taciklər və başqa millətlər arasında rast gəlirik. Böyük xarakterik Təkin xalçalarının təhlili yuxarıdakı müddəaları konkretləşdirməyə imkan verəcəkdir. Türkmən tayfalarının bütün iri xalçaları iki hissəyə - haşiyələrə və bu haşiyələrlə çəkilmiş mərkəzi sahəyə bölünür. Əsas kompozisiya prinsipi təkrarlanan ritm, məhdud sayda ornamental fiqurların monoton növbələşməsidir; orta sahədə onu dama taxtası naxışında dolduran rozet cərgələri, haşiyələrdə naxış fiqurlarının təkrarı və ya növbələşməsi var. Xalçanın rəng sxemi çox monotondur. Qırmızı-qəhvəyi tonlar üstünlük təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахмедов А. Долина Дутары - музыка нашего народа. Ашхабад, 1983.
2. Акмухаммет Асыров. Туркменские народные сказки. Ашхабад, 1993. © К
3. Бердиев О. Материальная культура Туркменистана в период неолита и раннего энеолита // Первобытний Туркменистан. – А.: Ылым, 1976.
4. Васильева Г.П. Туркменские узорные кошмы // Памятники Туркменистана. – 1970.

**“Təsviri incəsənət və OTT” kafedrasının müəllimi
e-mail:Leyli.Samadova@yandex.ru*

Leyli Samadova

HISTORY OF CULTURE, ART AND CARPET ART OF TURKMENISTAN

Many traditions of the nomadic Turkmen people have survived to this day. The national values, language, literature, history, folklore, and religious beliefs of the Turkmen people are also reflected

in their way of life. Thus, Turkmenians are one of the creators of the most unique examples of Central Asian culture. Turkmen carpet art is one of the traditional art forms of Central Asia. The intricate and meaningful motifs of these handwoven carpets are taken from the life of Turkmen tribes such as Yomut, Ersari, Sarik, Salor and Tekke. Today, in the culture of Turkmenistan, the traditions of carpet weaving are preserved and passed down from generation to generation.

Keywords: *Turkmenistan, custom, tradition, art, carpet weaving*

Лейли Самадова

ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ, ИСКУССТВА И КОВРОВОГО ИСКУССТВА ТУРКМЕНИСТАНА

Многие традиции кочевого туркменского народа сохранились и по сей день. Национальные ценности, язык, литература, история, фольклор и религиозные верования туркменского народа также находят отражение в их образе жизни. Таким образом, туркмены являются одними из создателей уникальнейших образцов среднеазиатской культуры. Туркменское ковровое искусство – один из традиционных видов искусства Центральной Азии. Замысловатые и богатые мотивы этих ковров ручной работы взяты из быта туркменских племен, таких как Ёмут, Эрсари, Сарик, Салор и Текке. Сегодня в культуре Туркменистана традиции коврокчества сохраняются и передаются из поколения в поколение.

Ключевые слова: *Туркменистан, обычай, традиция, искусство, коврокчество*

AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 11.01.2024

Son daxilolma tarixi:13.02.2024